

Ю.В. Кухарчук, О.М. Романчук

РОЗВІДКИ В РАЙОНІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ АЕС

In July, 2009, the Netishyn Group of the IA NASU conducted the searching and recognostic works near Khmelnytska nuclear power station. A series of Palaeolithic sites in outskirts of Bilotyn and Komyny villages of Izyaslav Region opened by O.M. Romanchuk in the 1990-s were studied and localized. One of them, Komny I, was researched by making a trench. A new Middle Palaeolithic site Bilotyn VI was discovered.

У липні 2009 р. в Ізяславському р-ні Хмельницької обл. Нетішинським загonom Інституту археології НАН України були започатковані рекогносцирувально-розвідувальні роботи. В них брав участь завідуючий відділу археології Нетішинського краєзнавчого музею О.М. Романчук, який відкрив у 1997 р. поблизу Хмельницької АЕС низку пунктів з артефактами палеолітичного вигляду. Один з них — Співак I — на підставі наявності рубил, проторубил і чоперів був кваліфікований як ашельська стоянка. Повідомлялося також, що вироби вкриті патиною і що їх виготовляли двобічною обробкою з наявних у цій місцевості пласких жовен.

Інформація викликала зацікавлення фахівців і в липні 2008 р. до Нетішинського краєзнавчого музею завітали співробітники Інституту археології НАНУ В.М. Степанчук і Ю.В. Кухарчук разом із співробітником кафедри археології Національного університету ім. Т. Шевченка С.М. Рижовим. Після ознайомлення з колекцією крем'яних виробів зі Співака I та відвідин місця знахідок науковці кваліфікували пам'ятку як майстерню на виходах сировини, частина артефактів з якої може належати до середнього палеоліту. Кілька інших пунктів, оглянутих тоді, дали підйомний матеріал широкого діапазону — від середнього до фінальної стадії пізнього палеоліту, але для уточнення їхньої хронологічної позиції в межах палеоліту необхідні були додаткові дослідження.

Перший етап досліджень передбачав рекогносцирувальні розвідувальні роботи: вивчення геоморфологічної і стратиграфічної ситуації, локалізацію пунктів на місцевості, їхню характеристику і встановлення зв'язку з родовищами сировини.

Палеолітичні місцезнаходження, відкриті О.М. Романчуком, концентруються довкола сіл Білотин і Комини за 12—15 км від містечка атомщиків Нетішин. Вони пов'язані з терасами р. Гнилий Ріг, яка через р. Вілія сполучається з головною водною артерією цієї місцевості — Горинню. Межіріччя Горині та Вілії — це низовинна долина протяжністю з півночі на південь близько 16 км, з заходу на схід — 40 км, що вклинюється у Волинську височину — західну частину розлогої Подільської височини. Над долиною подекуди здіймаються на 8—10 м останці геологічного походження. Саме з таким останцем видовжено-овальної форми, що простягається уздовж р. Гнилий Ріг з заходу на схід, пов'язані палеолітичні пам'ятки.

Пункт Співак I (місцева назва, за інформацією літньої мешканки з хут. Співак, уроч. Серединщина — від обійстя Серединського) займає вершину тераси правого берега р. Гнилий Ріг за 300 м на схід від кількох хат колишнього польського хут. Співак, знищеного перед Другою світовою війною під час спорудження ланцюга дотів — «оборонної лінії Сталіна». Один дот влаштовано на самій вершині тераси, у центрі місцезнаходження, другий — на схилі, над дорогою з с. Комини до с. Білотин. Земляні роботи і тривала оранка сприяли переміщенню артефактів на поверхню та їхнє розпорошення. Відтак, матеріал поширився на значну площу — 220 × 40 м. Більшість знахідок пов'язана з вершиною, західним і південним схилами тераси. На північному сході терасу пе-

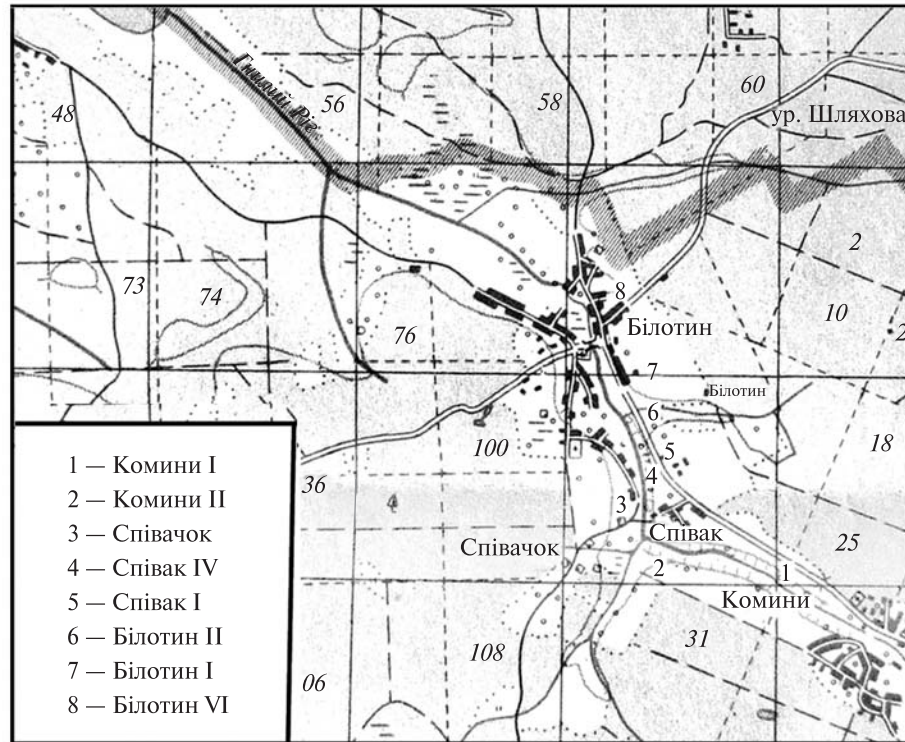

Рис. 1. Куц палеолітичних місцезнаходжень в околицях сіл Білотин і Комини

ретинає русло безіменного струмка, що впадає в р. Гнилий Ріг.

Польовим дослідженням передував аналіз колекцій підйомного матеріалу, накопиченого в фондах Нетішинського краєзнавчого музею багаторічними зборами О.М. Романчука. Найчисленнішою є крем'яна колекція зі Співака I. Тут дійсно є рубила (здебільшого фрагментовані, але є кілька цілих). Виключно фрагментами представлені й більш ретельно оформлені двобічні знаряддя, які в публікаціях названі гостроконечниками. Насправді це фрагменти мікоксських листоподібних біфасів, що поламалися в процесі виготовлення. Переважна ж більшість артефактів, кваліфікованих у публікаціях як проторубила, належить до незавершених знарядь — «напівфабрикатів», полишених на стадії первинного обтісування природних пласких жовен. Про те, що ними не виконували притаманні рубилам ударно-рубальні операції, свідчить, зокрема, наявність на «робочому кінці» багатьох із них ділянки жовнної кірки.

Не менші сумніви виникли і стосовно виробів, визначених як чопери. Морфологічно більшість із них дійсно відповідає цьому класові знарядь: один кінець погострено кількома грубими сколами, решта поверхні округлого чи овального жовна зберігає кірку або ж поправлена так, що виріб зручно тримати в руці. Більше того, робочий край багатьох «чоперів» має по-

декуди сліди «забитості» — свідство того, що їх якимось використовували. Таких знарядь набралася ціла серія, і в їх обробці простежується певна система, що змушує відкинути думку про випадковий характер наявності таких виробів. Варіант відповіді про їхнє призначення з'явився в ході робіт «у полі», під час дослідження одного з місцезнаходжень шурфом, а саме Коминів I.

Планувалося шурфування й Співака I, але на те не вистачило часу: надто насиченим матеріалом виявився шурф на Коминач I. Зондувальні роботи розпочаті саме з цього місцезнаходження через те, що, по-перше, воно (на відміну від більшості інших пунктів) чітко локалізоване; по-друге, серед зібраного тут матеріалу теж траплялися «чопери».

Пункт Комини I, поміж с. Комини і хут. Співак (рис. 1), займає центральний найвищий із трьох мисоподібних пагорбів першої надзаплавної тераси р. Гнилий Ріг, яку перетинає всипана жорствою дорогою, що йде в цьому місці паралельно до русла річки (рис. 2). Заплавний видолінок між мисами і річкою має назву Виричова долина (від Вирича, який мав там поле).

Шурф 1,0 × 1,0 м закладено за 15 м на південь від дороги. Матеріал ішов практично від поверхні. Щільна насиченість кременем товщі відкладів змусила розбирати їх ножами — прошарками завтовшки 10 см. Стратиграфія нашарувань за східною стінкою така: горизонт I

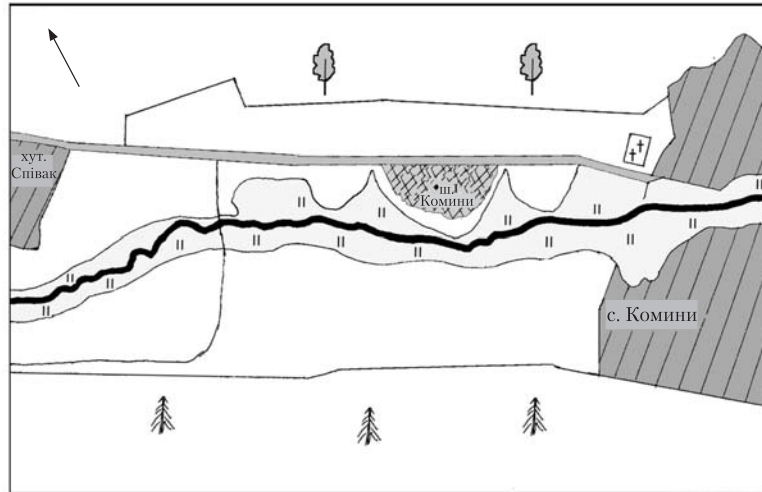

Рис. 2. Кодини I. Ситуаційний план

(0,00—0,25 м) — пісок темно-сірий (гумус); горизонт 2 (0,25—0,40 м) — гумусований пісок (темно-сірий з коричнюватим відтінком) із домішками вапнякової крихти — жорстви; горизонт 3 (0,40—0,63 м) — пісок світло-коричневий з охристим відтінком від насичення жорствою; горизонт 4 (0,63—0,85 м) — коричневий пісок з жорствою (можливо, похований ґрунт); горизонт 5 (0,85—1,00 м) — вохристо-білий супісок, насичений жорствою та вапняковими плитками й грудками; горизонт 6 (1,00—1,10 м) — темно-коричневий супісок (можливо, похований ґрунт); горизонт 7 (1,10—1,15 м) — вохристо-білий глеюватий супісок; нижче йде товща «материкового» вапняку.

В горизонті 3, на рівні 0,50—0,55 м, на східній стінці відбилася локальна смужка сірого кольору. Це могло бути заповнення кротовини, а, можливо, й рештки вогнища. На користь останнього свідчать обгорілі кремені, що трапилися в прошарку 0,50—0,60 м. Більшої протяжності (до 0,60 м) виразний темно-коричневий до чорного прошарок (решки вогнища?) проявився на східній стінці в горизонті 4 на рівні 0,80—0,85 м.

У шурфі (до глибини 1,0 м) добуто 2840 артефактів (не рахуючи численних природних жовен без слідів штучного розколювання). З них усього три нуклеуси, 32 пластини (так їх можна кваліфікувати лише умовно — за параметрами, а не за паралельністю граней), 1005 відщепів. Майже половина відщепів — первинні, трохи менше крайових. Відбивні площадки переважно природні (50%), далі йдуть гладенькі (22%), крапкові (20,5%) і двогранні (5%). Лусок і скалок 1146, уламків — 98. Артефактів, які з певним сумнівом можна віднести до знарядь, лише півтора десят-

ка, натомість преформ-напівфабрикатів — понад 200 екз. Завершують перелік кременів 320 фрагментованих і сумнівних сколів.

Наведена статистика свідчить про інтенсивний процес розщеплювання кременю у цьому місці, отже Кодини I слід віднести до майстерень на виходах сировини — плоских жовен поширеного тут туронського кременю. Цікаво, що в цій місцевості іноді оголюються річкою Гнилий Ріг і кремені підстилаючого туронський альбського ярусу крейдових відкладів. Вони нижчої якості, і в шурфі трапилися тільки два артефакти з такого кременю.

Значна частина сколів мають невеликі розміри і вкорочені пропорції (середня довжина 3,5 см), а також характерну «губу» над червцем — типові ознаки біфасної обробки. Рельєфний горбик на червці відщепів свідчить, що обробка жовен провадилася твердим відбійником. Виходячи з цього і цілковитої відсутності у цій місцевості «м'яких» порід каменю (на кшталт пісковика), можна зробити висновок, що у якості відбійників використовували жовна того самого кременю, з якого виготовляли й знаряддя. Отож так зв. чопери є, скоріше, відбійниками-ретушерами. Про використання їх у такій якості свідчать, зокрема, ділянки характерної забитості та зім'ятості на обробленому їхньому кінці.

Доказом правомірності саме такої інтерпретації «чоперів» є виявлений у самому низу шурфа I — стратиграфічно нижче рівня, з яким пов'язані чопероподібні вироби, нуклеус із характерним «ребром», яке створювали на ядрищах верхньопалеолітичного типу перед початком сколювання з протилежного боку (з торця) пластин. У тому, що це дійсно нуклеус, а не біфас, переконує і наявність характерної скоше-

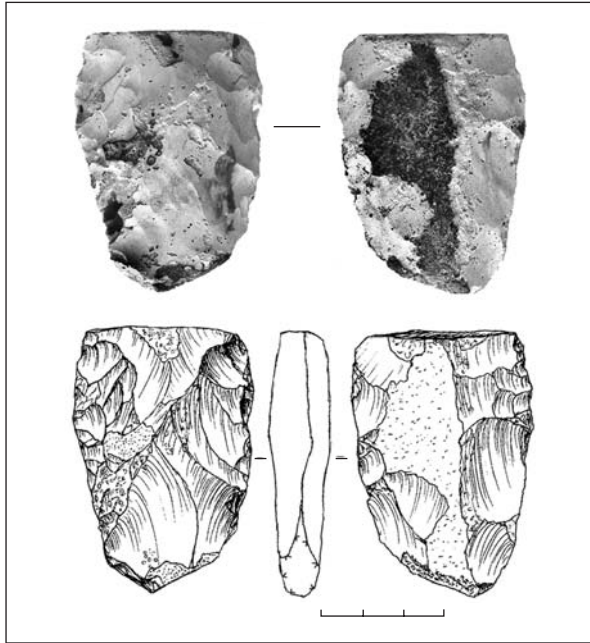

Рис. 3. Білотин VI. Уламок біфаса

ної площадки, і негатив від сколотої на всю довжину жовна пластини.

Функцію відбійників-ретушерів виконували, вочевидь, і «чопери» зі Співака I, тож їхня присутність не може вказувати на нижньопалеолітичний вік пам'ятки. Наявність безперечних рубил та листоподібних біфасів мікоцького типу, разом із щільною патиною, є вагомим аргументом на користь середньопалеолітичного її віку. Показово, що патина на виробах з Коми́нів I має меншу щільність і блакитний відтінок.

Щільною білою патиною вкриті і артефакти сусіднього зі Співаком I місцезнаходження Білотин I. Воно також пов'язане з вершиною високої другої тераси правого берега р. Гнилий Ріг, яку поділяє на два пагорби безіменний струмок, що впадає в цю річку. Вершина має назву уроч. Менжинщина. Нижчий, прилеглий до струмка терасовий рівень дав підйомний матеріал, докорінно відмінний у техніко-типологічному сенсі. Крем'яні вироби цього місцезнаходження, що отримало назву Білотин II, позначені виразними верхньопалеолітичними рисами (торцеві клиноподібні нуклеуси, пластини). Показово, що вони зовсім не мають патини.

Так само позбавлені патини й нечисленні вироби, зібрані на фінальнопалеолітичному місцезнаходженні Співачок, пов'язаному з

першою надзапlavною терасою лівого берега р. Гнилий Ріг. Пам'ятка отримала назву від колишнього польського хутора, до якого, перетинаючи річку, веде ґрунтова дорога з хут. Співак. Знахідки — характерні для свідеру «човнуваті» нуклеуси, пластини й пластинки — зафіксовані на невеликому підвищенні, на якому влаштована піщана копанка-кар'єр.

З перепадом між першою й другою терасою лівого берега р. Гнилий Ріг пов'язане місцезнаходження Коми́ни II (місцева назва — уроч. Горби). Воно цікаве тим, що підйомний матеріал концентрувався тут на невеликій площі. Наявність патинованих і непатинованих артефактів та сліди пізнішого переоформлення патинованих виробів свідчать про різний час відкладення цього матеріалу.

Щонайменше два культурні горизонти має, вочевидь, і місцезнаходження Співак IV, розташоване між Співаком I та Коми́нами I і пов'язане з дещо підвищеною ділянкою на перепаді першої й другої терас правого берега р. Гнилий Ріг. Разом з інтенсивно патинованими знаряддями (зокрема рубилом) тут трапився вкритий незначним нальотом голубуватої патини торцевий нуклеус верхньопалеолітичного типу.

У ході обстеження, локалізації та опису палеолітичних пам'яток, відкритих О.М. Романчуком, провадився пошук нових пунктів. Цікаву знахідку — фрагмент ретельно оформленого інтенсивною ретушшю біфаса, виготовленого з тонкої плити (про що свідчать обоюсторонні ділянки патини), — виявлено на узвишші високої тераси лівого берега р. Гнилий Ріг за 100 м на схід від північно-східної околиці с. Білотин. Типологічна виразність цього артефакту та щільність «фарфороподібної» — білої з жовтуватим відтінком патини, кірка якої така товста, що навіть почала вилущуватися (рис. 3), — дала підставу позначити це місце як окреме місцезнаходження Білотин VI. За формулою, запропонованою П.Є. Нехорошевим для диференціації біфасів середнього й верхнього палеоліту, цей виріб, як і фрагменти досить досконалих біфасів зі Співака I, відповідають за рівнем витонченості біфасам «середньопалеолітичного типу».

Зважаючи на весь комплекс даних, можна стверджувати кілька етапів заселення місцевості довкола сіл Коми́ни й Білотин у проміжок часу від середнього до фінального палеоліту.

